

[78.] **A.2.2 Članak:** András Riedlmayer, "From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural heritage" /Iz pepela: Prošlost i budućnost kulturnog nasleđa Bosne/, *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States* /Islam i Bosna: Rešenje sukoba i inostrana politika u višenacionalnim državama/, ur. Maya Shatzmiller (Montreal: McGill-Queens University Press, 2002), str. 98-135

**Iz pepela:
prošlost i budućnost
kulturnog nasleđa Bosne**

ANDRÁS RIEDLMAYER

Pre nepunih deset godina, u martu 1992, narod u Bosni, drevnoj državici u srcu Evrope, glasao je za nezavisnost. Na opštem referendumu, na kojem je učestvovalo više od 63,4 odsto glasača, oni su se gotovo jednoglasno opredelili za nezavisnu, demokratsku i pluralističku Bosnu. Dok je bosanska Skupština zasedala u glavnom gradu Sarajevu, više od 100.000 stanovnika - muslimana, hrišćana i drugih - okupilo se pred zgradom Skupštine noseći transparente i vičući uglasi: "Mi smo za mir!"

Povike za mir ugušili su pucnji kad su srpski nacionalisti, prikriveni na gornjim spratovima hotela Holiday Inn s druge strane ulice, otvorili vatru na gomilu i ubili i ranili desetine ljudi koji su trčali pokušavajući da nađu zaklon.

Datum je bio 6. april 1992. godine. U danima i mesecima koji su usledili, Jugoslovenska narodna armija, predvođena Srbima, sistematski je granatirala Sarajevo sa unapred pripremljenih položaja na planinama oko grada. Snajperisti s teleskopskim nišanima gađali su civile koji su trčali ulicama grada u potrazi za hranom, vodom i zaklonom.¹

Tako je počeo napad na Bosnu i Hercegovinu. Od samog početka odlikovale su ga dve karakteristike koje su imale vrlo malo veze sa vojnim ciljevima:

- Masovno proterivanje civila izgnanih iz svojih domova, opljačkanih, silovanih i ubijanih zato što pripadaju "pogrešnoj" naciji i veri, i
- Smišljeno uzimanje na metu i razaranje kulturnih, verskih i istorijskih spomenika koje su vršili nacionalistički ekstremisti.

Njihovi ciljevi uključivali su: Nacionalnu biblioteku u Sarajevu, Regionalni arhiv u Mostaru, lokalne i zemaljske muzeje, Muzičku akademiju, Nacionalnu galeriju, cele istorijske lokalitete, muslimanska i jevrejska groblja i, pre svega, bogomolje etničkih i verskih grupa odabranih za metu onoga što se eufemistički nazivalo "etničkim čišćenjem".

Tri i po godine rata i "etničkog čišćenja" u Bosni, koliko je međunarodna zajednica dozvolila da prođe bez pokušaja da ih zaustavi, pretvorilo je u izbeglice više od polovine od četiri miliona stanovnika ove zemlje, i koštalo je živote 200.000 muškaraca, žena i dece. Gubici koje je pretrpela kulturna baština bili su podjednako stravični. Više od hiljadu bosanskih džamija, stotine katoličkih crkava i desetine pravoslavnih crkava, manastira, privatnih i javnih biblioteka, arhiva i muzeja uništeno je granatiranjem, spaljivanjem i dizanjem u vazduh dinamitom, a u brojnim slučajevima nacionalistički ekstremisti su uklonili i same ruševine ne bi li dovršili kulturno i versko "čišćenje" zemlje koju su osvojili.²

Tabela 1

Uništavanje islamskih verskih objekata u Bosni 1992-1995.

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

<i>Vrsta objekta</i>	<i>Ukupan broj pre rata</i>	<i>Ukupan broj uništenih ili oštećenih</i>	<i>Procenat uništenih ili oštećenih</i>
Džamije	1.149	927	80,68
Mesdžidi	557	259	46,50
Ukupno džamija	1.706	1.186	69,52
Mektebi	954	87	9,12
Tekije	15	9	60,00
Turbeta	90	44	48,89
Vakufi	1.425	554	38,88

Na osnovu podataka Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. *Izveštaj o devastaciji kulturnog, historijskog i prirodnog naslijeđa Republike/Federacije Bosne i Hercegovine od 5. aprila 1992. do 5. septembra 1995.* (Sarajevo, 1995), dopunjeno informacijom iz baze podataka Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine, Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i drugih izvora.

Tabela 2

Uništavanje islamskih verskih objekata u Bosni 1992-1995.

<i>Vrsta objekta</i>	<i>Ukupan broj pre rata</i>	<i>Broj koji su uništili ili oštetili srpski ekstremisti</i>		<i>Broj koji su uništili ili oštetili hrvatski ekstremisti</i>	
		<i>oštećeno/ uništeno</i>	<i>ukupno</i>	<i>oštećeno/ uništeno</i>	<i>ukupno</i>
Džamije	1.149	540/249	789	80/58	138
Mesdžidi	557	175/21	196	43/20	63
Ukupno džamija	1.706	715/270	985	123/78	201
Mektebi	954	55/14	69	14/4	18
Tekije	15	3/4	7	1/1	2
Turbeta	90	34/6	40	3/1	4
Vakufi	1.425	345/125	470	60/24	84

Premda nam je rečeno da su ta razaranja podstakle “drevne mržnje”, to nije istina. Istorija koja je uništena, građevine, knjige i istorijski dokumenti, sve to rečito govori o vekovima pluralizma i trpeljivosti u Bosni. Isključivi nacionalisti su pokušali da izbrišu upravo to svedočanstvo o uspešno deljenoj prošlosti.

Bosna je od srednjeg veka bila složeno društvo sa više lica, u kojoj su se kulturni i verski uticaji sa Istoka i Zapada sretali i delovali kako jedan na drugi, tako i na bogatu lokalnu tradiciju.

U srednjovekovnoj Evropi Bosansko Kraljevstvo bilo je jedino mesto gde je postojala ne jedna već tri crkve, jedna uz drugu: katolička, pravoslavna i šizmatična bosanska crkva. Mada su srednjovekovni bosanski vladari pozivali vođe sve tri crkve da svojim potpisima overe državne ukaze, država nije favorizovala nijednu crkvu. Verska trpeljivost, ili možda nešto što bismo mogli nazvati relativnom odvojenošću od crkvenih poslova, bila je karakteristična za Bosnu tokom najvećeg dela srednjeg veka. Posledica toga bila je da se nijedna od te tri crkve nije mogla oslanjati na postojano i isključivo pokroviteljstvo bilo vladajuće dinastije bilo plemstva. Tako su sve tri crkve ostale organizaciono slabe, a njihovo sveštenstvo u najvećoj meri neobrazovano (ti faktori su kasnije doprineli odluci većeg dela bosanskog stanovništva da se odrekne hrišćanstva u korist islama). Zbog bednih subvencija, crkve u srednjovekovnoj Bosni nisu bile u položaju da grade velike katedrale ni impresivna manastirska zdanja.

(fotografija stećaka)

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Srednjovekovni nadgrobni kamenovi (stećci) kod Radimlje, nedaleko od Stoca u Hercegovini. Fotografija: András Riedlmayer

S druge strane, bosanski kraljevi i moćna lokalna vlastela podigli su ništa manje nego 300 zamkova kako bi štitili svoje planinske posede i bogatili se prihodima od trgovačkih karavana i plemenitih metala koji su se vadili po bosanskim rudnicima. Međutim, osim nekoliko dragocenih rukopisa i umetničkih predmeta, malo je toga ostalo od bogate materijalne kulture srednjeg veka. Preživeli su relativno brojni primerci specifično bosanske umetničke forme, stećci, veliki srednjovekovni nadgrobni kamenovi, neki u obliku čvrstih kamenih sarkofaga, a drugi vertikalno postavljeni. Mnogi stećci prekrasno su dekorisani uklesanim likovima i geometrijskim figurama, a neretko su grupisani na spektakularnim lokacijama odakle se pruža pogled na okolinu.³

(fotografija nišana)

/Tekst ispod fotografije/ Tradicionalni nadgrobni kamenovi bosanskih Muslimana kod Jakira, nedaleko od Glamoča u zapadnoj Bosni. Veliki nadgrobni kamen u sredini obeležava grob Omer-age Bašića, lokalnog velikaša iz osamnaestog veka. Fotografija: András Riedlmayer

Islam je stigao u Bosnu pre više od 500 godina, kada su vojske otomanskih sultana preplavile Balkan i zaputile se ka Mađarskoj. Izgledalo je da se njihovo napredovanje ne može zaustaviti i mnogi su u to doba osećali da njime upravlja božja ruka. U celoj Evropi to je bilo vreme verskog previranja, a propovednici posvuda, među njima i Martin Luter, videli su u dolasku Turaka znak božanskog providenja. U Bosni, brojni ljudi svih društvenih slojeva i verskih opredeljenja - više od polovine stanovništva do XVIII veka - prihvatilo je pobedničku veru islamskih osvajača. Oblikovala se specifična kultura bosanskih muslimana sa sopstvenom arhitekturom, književnošću, društvenim običajima i folklorom.⁴

Premda su preobraćenici na islam pretežno bili i ostali siromašni zemljoradnici, mnogobrojni Bosanci su se uzdigli iznad svog statusa i pridružili se redovima otomanske vladajuće elite kao vojnici, državnici, šerijatski pravnici i naučnici. Među najčuvenije od tih bosanskih preobraćenika spada Mehmed-paša Sokolović (1505-1579), koji je služio kao veliki vezir (premijer) kod tri otomanska sultana, od kojih je jedan bio najveći vladar tog doba, Sulejman Veličanstveni.

Mehmed-paša je upravljao carstvom koje se protezalo na tri kontinenta, od Jemena do Alžira i od Bagdada do kapija Beča, i oženio se princezom Ismihanom, unukom sultana Sulejmana. Osim uspeha koje je postigao kao vojnik i državnik, Mehmed-paša je bio i velikodušan pokrovitelj arhitektonskih dela. Među njegove brojne zadužbine spadaju dve velike džamije u Istanbulu, prestonici carstva, koje je projektovao dvorski neimar Sinan, i čuvena ćuprija na Drini, koju je naručio kao dobročinstvo svom rodnom gradu Višegradu.

Zauzvrat, otomanski sultani i njihovi lokalni guverneri takođe su ukrašavali bosanske gradove veličanstvenim džamijama i osnivali su zadužbine za izgradnju i održavanje biblioteka, škola, narodnih kuhinja i drugih verskih institucija oko kojih su rasle tržnice, gradske četvrti, pa i celi novi gradovi.⁵

U te nove otomanske gradove u Bosni spadaju Sarajevo, Banja Luka i Mostar. Smešteni na strateškim prelazima preko reka i raskršćima trgovačkih puteva, prerasli su u kulturne i trgovačke centre zahvaljujući novoizgrađenim mostovima, bazarima, hanovima za trgovce i putnike, kao i drugim institucijama od opšte koristi.

Istorija se ovde odražava u građevinama; u gradovima su muslimani, hrišćani i Jevreji živeli, radili i molili se jedni pored drugih. U centru stare sarajevske čaršije stoji Gazi Husrev-begova džamija, čije je temelje 1531. godine udario prvi bosanski valija (guverner) poreklom od lokalnih Muslimana. U vidokrugu te velike džamije stoji stara pravoslavna crkva, sagrađena u isto doba (pre 1539) kako bi privukla trgovce te veroispovesti u novosagrađene gradske bazare.⁶ Drugi otomanski valija, Sijavuš-paša, osnovao je 1580-1581. jednu islamsku versku zadužbinu (vakuf) kako bi podigao veliki han za siromašne pripadnike sarajevske jevrejske zajednice i dao dozvolu za izgradnju prve gradske sinagoge tik do hana.⁷ Nešto zapadnije nalazi se sarajevska katolička katedrala, sagrađena 1889. godine na mestu jedne starije crkve u delu starog grada koji je u otomanska vremena bio poznat pod nazivom Latinluk, to jest latinska (katolička) četvrt.⁸ Džamija, sinagoga i pravoslavna i katolička crkva nalaze se nedaleko jedna od druge, u centru grada, unutar prostora manjeg od pola kvadratnog kilometra.

Južno od Sarajeva leži grad Mostar, koji svoje ime ("čuvar mosta") i prosperitet duguje gracioznom otomanskom mostu koji povezuje obale reke Neretve. Kada su krajem XV veka Turci osvojili to područje, Mostar je bio skromno naselje od dvadesetak domaćinstava okupljenih oko srednjovekovne kule koja je čuvala nesiguran most od dasaka koji je visio na lancima. Kada je 1552. godine administrativni centar Hercegovine preseljen u Mostar, otomanske valije, od kojih su većina bili bosanski Muslimani, kao i druge istaknute lokalne muslimanske porodice osnovale su verske zadužbine koje su izgradile više od desetina džamija, kao i škole, pijace i hanove, oko kojih su se razvile nove gradske četvrti. Kada se uz njih 1566. godine vinuo kameni luk turskog mosta, to je gradu podarilo obeležje koje ga je definisalo. Do kraja XVI veka Mostar je izrastao u treći po veličini grad u Bosni, živahan centar trgovine i kulture. Na vrhuncu prosperiteta, krajem XVII veka, grad je imao 30 džamija i sedam medresa; zanatlije u gradskim bazarima bili su organizovani u trideset različitih esnafa, prema prirodi posla. Kao i u Sarajevu, pogled na Mostar takođe govori o dugoj istoriji zajedničkog javnog života, gde se islamski minaret, katolički toranj i zvonik pravoslavne saborne crkve uzdižu iznad istog horizonta.⁹

Raspored arhitekture je nameran, smišljen, politički čin. Ljudi koji ne mogu da izdrže pogled jedni na druge neće zidati kuće i najznačajnije spomenike svog verskog i zajedničkog življenja u senkama spomenika koje su podigli drugi. Oni koji su naručili te zgrade i umetnička dela, kao i oni koji su ih pravili, predstavljali su raznolike verske tradicije i umetničke uticaje. Spomenici, rukopisi i umetnička dela koji su nastali kao posledica svega ovoga predstavljaju stepen do kog su se kulture u Bosni preobražavale i delovale jedna na drugu.

Tako brojne džamije u Bosni, među njima i jedna koju je u XVI veku podigla porodica Predojevića u selu Plana, nedaleko od Mostara, imaju izgled srednjovekovnih crkava, s minaretima koji podsećaju na rustične romaničke crkvene tornjeve. Još jedan primer ukrštanja kulturnih uticaja vidimo u veličanstvenoj mantiji iz XVI veka, katoličkoj liturgijskoj haljini koja se čuva u riznici jednog manastira bosanskih franjevac. Mantija je satkana od svilenog brokata koji se odmah prepoznaje kao raskošna tkanina skrojena po otomanskom dvorskom kroju. Jedan rukopis crkvenoslovenskog jevanđelja, nastao u pisarnici nekog pravoslavnog manastira početkom XVII veka, sadrži ćirilski tekst Biblije uokviren iluminacijskim trakama koje su van sumnje turske i islamske po nadahnuću. Iluminator tog rukopisa, po svoj prilici neki hrišćanski monah, bio je upoznat sa islamskim knjigama i imao je pristup do njih, jer su mu one poslužile kao uzor.

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Konture Mostara pre rata, vide se sahat-kula, koju je u XVII veku darivala jedna muslimanska dobrotvorka, zatim minaret (iz XVIII veka), srpska saborna crkva (iz XIX veka) na litici koja se nadvija nad starim gradom. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

/fotografija džamije u Plani/

/Tekst ispod fotografije/ Džamija Hasan-paše Predojevića (XVI vek) u Plani, nedaleko od Bileće, u Hercegovini. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Naposletku, imamo primer dve crkvice u selu Ljubinju, u Hercegovini, od kojih je jedna katolička, a druga pravoslavna, ali obe izgledaju skoro potpuno isto. Moglo bi se reći da njihova naizgled neprirodna sličnost potiče od činjenice da je na tom području verovatno bio jedan jedini majstor klesar, koji je po svoj prilici znao samo jedan način na koji se grade crkve. Međutim, mnogo je značajnija činjenica da su te dve crkve stotinu i više godina stajale jedna nadomak druge u istom malom naselju i da to očigledno nije smetalo ni pravoslavnim ni katoličkim parohijanima.

/fotografija mantije/

/Tekst ispod fotografije/ Katolička liturgijska mantija satkana od turskog svilenog brokata, koja se čuva u riznici Zaostroga, manastira bosanskih franjevaca. Prema legendi, mantija je skrojena od plašta koji je manastiru podario poslednji bosanski kralj Stjepan Tomašević (umro 1463), ali tkanina potiče najmanje stotinu godina posle njegove smrti. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University

/fotografija stranice iz jevanđelja/

/Tekst ispod fotografije/ Rukopis crkvenoslovenskog jevanđelja s iluminacijama u islamskom stilu, nastao u pisarnici nekog pravoslavnog manastira početkom XVII veka. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

/dve fotografije crkava/

/Tekst ispod fotografija/ Dve parohijske crkve, katolička (levo) i pravoslavna (desno), u selu Ljubinju, u Hercegovini. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Kod svih navedenih primera valja istaći činjenicu da se radi o predmetima napravljenim u verske svrhe, predmetima kod kojih simbolički sadržaj znači više nego da je reč o predmetima namenjenim svakodnevnoj upotrebi. A ipak, oni koji su te predmete naručivali, oni koji su ih izrađivali i oni koji su se njima koristili smišljeno su odlučili da prevaziđu verske i kulturne granice i očigledno takvu vrstu izbora nisu smatrali problematičnom.

Naravno, to što su različite vere i kulturne tradicije u Bosni uspele da postoje jedna pored druge i uzajamno se plodno prožimaju ne treba tumačiti kao pokazatelj da nisu postojale hijerarhije u statusu ili povremena trvenja i suparništvo između pojedinaca i grupa. Kao i u ostalim krajevima Evrope na početku modernog doba, i u otomanskoj Bosni je bilo korumpiranih zvaničnika, tiranskih zemljoposjednika, buntovnih seljaka, razbojnika, krvnih osveta i drugih izvora društvenog razdora. Međutim, sâm pluralizam uzimao se zdravo za

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

gotovo. Tokom dužeg perioda, Bosanci različitih verskih tradicija nalazili su načina da zajedno žive, rade i stvaraju.

Prema tome, “drevne mržnje” su najvećim delom novijeg datuma - ne neizbežni ishod istorije obeležene beskonačnim sukobima, već smišljenim stvaranjem esencijalističkih ideologija naših sopstvenih nemirnih vremena. Pre nego što je 1992. godine artiljerija bosanskih Srba smišljeno odabrala za cilj svojih granata Gazi Husrev-begovu džamiju u Sarajevu, ona je stajala nedirnuta punu 461 godinu.

Otomanski vekovi u Bosni naglo su se okončali 1878. godine, kada su se evropske sile sastale na konferenciji u Berlinu i predale tu pokrajinu austrougarskoj upravi. Novi vladari spojili su bečki ukus za eklektično sa svojim naporima da modernizuju bosanske gradove. Podižući nove škole, muzeje i gradske institucije, pokušavali su da svoju novostečenu teritoriju uvedu u moderno doba. Građevine i obrisi gradova koji predstavljaju najtrajnije nasleđe četiri decenije habzburške uprave u Bosni i Hercegovini predstavljaju karakteristično bosansku mešavinu kulturnih uticaja.¹⁰

Među najlepše spomenike tog eklektičnog doba spada voljena sarajevska Vijećnica, mavarsko neoklasicističko zadnje podignuto na obali reke Miljacke u centru starog grada devedesetih godina XIX veka. Osim što je u Vijećnici bila smeštena opštinska uprava, u njoj je isto tako prva bosanska narodna skupština održala zasedanje uoči Prvog svetskog rata. Posle 1918. godine, kada je Bosna uključena u novostvorenu jugoslovensku državu, ta zgrada je i dalje služila kao sarajevska većnica do kraja Drugog svetskog rata. Kada je 1945. godine kancelarija gradonačelnika iseljena iz istorijske Vijećnice, zgrada je za narednih pedeset godina pretvorena u dom bosanske Nacionalne biblioteke.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Prva bosanska skupština zaseda u sarajevskoj Vijećnici 1910. godine. Istorijska razglednica iz zbirke Dokumentacionog centra, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Uveče 25. avgusta 1992. godine, jedan sat nakon zalaska sunca, sa položaja srpskih nacionalista na visovima koji gledaju na to zdanje, na Nacionalnu biblioteku je otvorena precizno ciljana baražna vatra zapaljivih granata, koje su je zapalile. Biblioteka je smeštena u centru sarajevskog starog grada, na dnu duboke doline. Prema rečima očevidaca, fosforne granate - koje počnu da gore čim izlete iz cevi i ostavljaju za sobom specifičan trag belog dima - stizale su sa sedam različitih vatrenih položaja vojske bosanskih Srba na planinama koje sa istočne i južne strane doline gledaju na stari grad. Samo je biblioteka pogođena - okolne zgrade do današnjeg dana stoje netaknute. Kada je požar zahvatio celu zgradu, granatiranje je prestalo. Međutim, jedinice vojske bosanskih Srba zasule su okolinu vatrom iz teških mitraljeza i protivavionskih topova usmerenih na ulice kako bi onemogućili sarajevske vatrogasce i dobrovoljce koji su pokušavali da spase knjige iz zgrade koja je gorela. Kako je požar pred zoru počeo da jenjava, granatiranje zapaljivom municijom se obnovilo i zgrada je nastavila da gori još petnaestak časova. Dimila se danima posle toga. Procenjeno je da je plamen progutao 1,5 milion tomova, tako da se radi o najvećem pojedinačnom incidentu sračunatog paljenja knjiga u savremenoj istoriji.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Ista prostorija u Vijećnici koristila se osamdesetih godina kao glavna čitaonica Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Jedan bibliotekar koji je bio prisutan opisao je taj prizor: "Požar je trajao danima. Dim od knjiga zaklonio je sunce, a po celom gradu listovi spaljene hartije, krhke stranice od sivog pepela, sletali su na ulice poput prljavog crnog snega. Kad biste ulovili neku od tih stranica, mogli ste da osetite njenu toplotu i da za trenutak pročitate neki odlomak teksta u neobičnom crnom i sivom negativu, sve dok vam se stranica, kako je ta toplota čilela, ne bi u ruci pretvorila u prah."¹¹

Taj pakao je biblioteku pretvorio u razvaljenu ljušturu, čija je unutrašnjost bila ispunjena šutom i ugljenisanim ostacima više od milion knjiga. Pre nego što je spaljena, Nacionalna biblioteka posedovala je 155.000 retkih knjiga, unikatne specijalne zbirke i arhive, 478 rukopisnih kodeksa, više od 600 serija periodike, nacionalnu zbirku registara svih knjiga, novina i časopisa objavljenih u Bosni od sredine XIX veka, kao i glavne istraživačke zbirke Sarajevskog univerziteta. U knjige i arhive uništene u požaru spada i veliki deo toga što nigde drugde nije zabeleženo - nezamenjivi dokumenti o vekovima bosanskog društvenog, kulturnog i političkog života. Jedan od Sarajlija koji su rizikovali život ne bi li izvukli knjige iz zapaljene zgrade biblioteke rekao je televizijskoj ekipi koja je snimala ruševine koje su se dimile: "Uspeli smo da spasemo tek nekoliko veoma dragocenih knjiga. Sve ostalo je izgorelo. A ogroman deo našeg nasleđa, naše nacionalne istorije, leži dole, u pepelu."¹²

Tri meseca pre toga cilj srpskih tobdžija bio je sarajevski Orijentalni institut, u kom je bila pohranjena najveća zbirka islamskih rukopisa, kao i bivše otomanske pokrajinske arhive. Institut je granatiran 17. maja 1992. godine i spaljen je zajedno sa svim što je bilo u njemu. I kao što je bio slučaj sa Vijećnicom, Institut je gađan zapaljivom municijom, dok su okolne građevine ostale netaknute. Osim više od 5.200 rukopisnih kodeksa na arapskom, persijskom, otomanskom turskom i *alhamijadu* (bosanski slovenski jezik pisan arapskim pismom), u uništenu zbirku Orijentalnog instituta spadaju i pokrajinske arhive iz otomanskog perioda, kao i niz katastarskih knjiga is XIX veka u kojima je zavedeno vlasništvo nad zemljom u Bosni pred kraj otomanske vladavine. U to vreme naveliko se spekulisalo da je Orijentalni institut uzet za metu kako bi se uništili podaci o vlasništvu zemlje.

Postoje dokazi da ti napadi nisu bili izdvojeni slučajevi "kolateralne štete", uzgredni događaji uz sveopšta ratna razaranja, već deo smišljenog i sistematskog napora čija je meta bilo kulturno nasleđe. U septembru 1992, Kate Adie, reporter *BBC*, razgovarala je sa srpskim tobdžijama na brdima oko Sarajeva i pitala ih zašto granatiraju "Holiday Inn", hotel za koji se znalo da u njemu borave svi strani dopisnici. Srpski oficir koji je komandovao topovima izvinio se gospođi Adie i objasnio joj da njegovi ljudi nisu namerno pogodili hotel, već su nišaniili na krov Zemaljskog muzeja iza njega.

/fotografija unutrašnjosti Vijećnice/

/Tekst ispod fotografije/ Pogled na spaljenu unutrašnjost Nacionalne i univerzitetske biblioteke (Vijećnice) krajem rata. Fotografija: Matej Vipotnik (1996). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Muzej je tokom troipogodišnje opsade teško oštećen. Granate su probijale kroz krov i svetlarnike na krovu, a svih 300 prozora na zgradi izvaljeno je iz okvira; rupe od granata probile su zidove u nekoliko galerija. Delovi zbirke Zemaljskog muzeja koji se nisu mogli preneti u bezbedno skladište ostali su u zgradi, izloženi oštećenjima od artiljerijskih napada i propadanju zbog izloženosti vremenskim uslovima. Dr Rizo Sijarić, direktor Muzeja, poginuo je od eksplozije granate tokom druge sarajevske zime pod opsadom (10. decembra 1993) dok

je pokušavao da od agencija Ujedinjenih nacija za distribuciju humanitarne pomoći dobije plastične zastirače za pokrivanje nekih od rupa u zgradi.¹³

Tu se ne završava spisak gubitaka. Mogli bismo da pomenemo razoren i opljačkan manastir, crkvu i biblioteku franjevačkog semeništa u sarajevskom predgrađu Nedžarićima; granatiranje i delimično razaranje Regionalnog arhiva Hercegovine u Mostaru; 50.000 tomova izgubljenih nakon što je Jugoslovenska armija, predvođena Srbima, zapalila biblioteku katoličke biskupije u Mostaru; spaljivanje srpskog pravoslavnog manastira Žitomislić iz XVI veka, južno od Mostara, koje su izvršili hrvatski ekstremisti, a zatim ga buldožerima sravnili sa zemljom; i slične postupke uništavanja u stotinama drugih bosanskih zajednica u kojima su srpske i hrvatske nacionalističke snage izvršile "etničko čišćenje".

Taj sistematski nasrtaj na kulturu može se objasniti kao pokušaj da se uklone materijalni dokazi - knjige, dokumenti i umetnička dela - koji bi mogli da podsećaju buduća pokoljenja na to da su ljudi različitih etničkih i verskih tradicija nekada u Bosni delili jedno zajedničko nasleđe i zajednički prostor. Cilj nacionalističkih ekstremista jeste stvaranje verski i etnički "čiste" budućnosti zasnovane na pretpostavci da je koegzistencija nemoguća i da nikad i nije bila moguća. Toj pretpostavci protivreči neprekinuto postojanje nasleđa koje govori o istoriji obeleženoj pluralizmom i tolerancijom i upravo zbog toga je, usred oružanog sukoba koji se razmahivao, toliko napora ulagano u uništavanje poslednjih ostataka bosanske "nečiste" prošlosti.

Osim što je pejzaž preobražen kako bi bolje odgovarao zahtevima ideologije, rat protiv kulture imao je i praktični aspekt. Mada je uništavanje kulturnih i verskih institucija i dokumenata jedne zajednice prevashodno deo strategije zastrašivanja usmerene na proterivanje članova ciljane grupe, ono služi i dugoročnijoj svrsi. Ti dokumenti bili su dokaz da su i drugi nekad živeli na određenom mestu, da i oni iz njega vuku istorijske korene. Spaljujući dokumente, sravnjujući sa zemljom bogomolje i prelazeći buldožerima preko grobalja, nacionalisti koji su pregazili i "očistili" stotine gradova i sela u Bosni pokušavali su da se obezbede od bilo kakve mogućnosti da se ljudi koje su proterali i lišili imovine jednog dana vrate i polažu pravo na svoje domove i imovinu.

U kontekstu u kom se etnički identitet određuje na osnovu veroispovesti za koju su se opredelili naši preci, verski objekti - džamije, crkve, manastiri - su ti koji služe kao najmoćnija svedočanstva o prisustvu neke zajednice. Stoga ne treba da nas čudi što je uništavanje bogomolja postalo jedna od ključnih odlika "etničkog čišćenja" u Bosni.¹⁴

Na kraju sukoba, koncem 1995. godine, na teritoriji koju su tokom rata zauzele snage bosanskih Srba, više od 95% svih nesrpskih stanovnika bilo je pobijeno ili proterano, a od više stotina džamija samo je jedna izbegla uništenje. Prema zvaničnicima Ujedinjenih nacija, jedina preživela džamija u onome što je danas Republika Srpska (entitet bosanskih Srba) jeste ona "u selu Baljvina nedaleko od Mrkonjić Grada. Premda su bosanski Srbi na samom početku rata proterali Muslimane iz sela, kada je kasnije jedna srpska banda došla da uništi džamiju, lokalni srpski stanovnici ubedili su ih da je ostave rekavši da je džamija deo 'lokalnog kolorita'".¹⁵

Tipičnije je ono što se dogodilo u Trebinju, u istočnoj Hercegovini, u noći 27. januara 1993. godine, kada su srpski nacionalisti pripadnici paravojnih organizacija proslavili praznik Svetog Save, srednjovekovnog osnivača Srpske pravoslavne crkve, tako što su spalili najstariju džamiju u gradu i proterali hiljade bosanskih Muslimana, stanovnika Trebinja:

András Riedlmayer

Gorela je celu noć dok su pijani muškarci u uniformama paravojnih snaga pucali u vazduh iz automata. Do jutra se 500 godina stara trebinjska džamija pretvorila u pepeo, a tamnooki mladić Kemal Bubić, star 29 godina, pridružio se hiljadama otupelih ljudi koji su se kretali prema istoku. "U tom trenutku spaljeno je sve što sam imao", rekao je on. "Ne radi se o tome da je moja porodica bila spaljena, goreli su moji temelji. Bio sam uništen."¹⁶

Jedan drugi gradić u Bosni je Foča na Drini, istočno od Sarajeva. U aprilu 1992. godine Foču su pregazili srpski nacionalisti, pripadnici paravojnih jedinica, koji su poubijali ili proterali većinu stanovništva koje su činili bosanski Muslimani, osnovali logor za silovanja Muslimanki u lokalnom sportskom centru i bacili se na posao dizanja u vazduh šesnaest drevnih fočanskih džamija. Jedna od njih je bila Aladža džamija, sagrađena 1557. godine, nekad jedan od najboljih primera islamske verske arhitekture na Balkanu. Od nje danas jedva da je ostalo traga; buldožeri su raznesene zidove sravnili sa zemljom i bacili u obližnju reku. Tek jedva primetni obrisi temelja džamije, mali krug polomljenog mramornog kamenja i smrskani ostaci česme za ritualno pranje vire kroz korov. "Očišćena" od svojih džamija i Muslimana, Foča je preimenovana u Srbinje kako bi proslavila svoj novi etnički čist identitet.¹⁷

/fotografija fočanske džamije/

/Tekst ispod fotografije/ Predratni pogled na džamiju Aladža u Foči, sagrađenu u XVI veku.
Fotografija: Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Na dan 13. marta 1993. godine, u jednoj jedinoj noći šest džamija odletelo je u vazduh u gradu Bijeljini, u istočnoj Bosni, koji su zauzele srpske snage. Sledećeg dana buldožeri su raščišćavali šut dok je dugi niz kamiona i autobusa čekao da odveze zastrašene muslimanske stanovnike grada. Dva meseca kasnije, u maju 1993. godine, zapadni novinari koji su posetili Bijeljinu, zatekli su travu i drveće posađeno na izravnatim mestima - kao da u tom gradu nikad nije bilo ni džamije ni 30.000 Muslimana.¹⁸

/fotografija mesta na kom je stajala fočanska džamija/

/Tekst ispod fotografije/ Posleratna slika poravnatog mesta na kom je stajala džamija Aladža u Foči, podignuta u XVI veku. Krug od kamenja u prednjem planu je jedini ostatak česme za ritualno pranje. Obrisi temelja džamije još uvek mogu da se vide u travi koja raste na tom mestu. Fotografija: Lucas Kello (1996). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

U Banjoj Luci, gradu na severu Bosne, koji je još pre početka rata bio pod kontrolom srpskih nacionalista i u kome nije bilo borbi, svih šesnaest gradskih džamija dignuto je u vazduh između aprila i septembra 1993. godine. U centru grada stajala je džamija Ferhadija, koju je 1583. godine sagrađio Ferhad-paša Sokolović, banjalučki valija i rođak čuvenog velikog vezira sultana Sulejmana. Upravo kao što je Sarajevo procvetalo zahvaljujući Gazi Husrev-begovim dobročinstvima, tako su i zadužbine Ferhad-paše i onih koju su došli posle njega doprinele da od uspavanog sela Banja Luka preraste u drugi grad u Bosni.

Uveče 6. maja 1993. godine, dok su tamošnji Srbi proslavljali Đurđevdan, preostali muslimanski stanovnici Banje Luke pritajili su se po svojim kućama strepeći da će se, kao i u drugim sličnim prilikama od početka rata, ta proslava pretvoriti u pogrom. Otprilike u 23:00 sati, svedoci koji su gledali kroz prozore videli su kako jedinice vojske bosanskih Srba blokiraju ulice oko dve stare džamije nedaleko od centra grada, 410 godina staru Ferhadiju i Arnaudiju, džamiju iz XVII veka. Ubrzo posle toga čuli su kako vojni kamioni stižu pred džamije. Posle ponoći čule su se snažne eksplozije i do jutra su obe džamije nestale. Od prekrasne Arnaudije nije ostalo ništa do gomile šuta. Pored praznog mesta na kom je stajala

Ferhadija još uvek je stajao okrnjeni minaret, ali ne zadugo. Uprkos molbama muslimanske zajednice da se ostaci poštede, srpski gradonačelnik Banje Luke Predrag Radić izjavio je da minaret predstavlja "opasnost po prolaznike" i naložio opštinskoj komunalnoj službi da ga ukloni. Uz korišćenje dodatnog eksploziva i pneumatskih bušilica, preostali delovi drevnog kamenog zida usitnjeni su u šljunak, koji je kamionima odvezen na neko tajno smetlište izvan grada kako bi se sprečilo da se ikad više koristi za ponovno građenje džamije.¹⁹

/fotografija srušene Ferhadije/

/Tekst ispod fotografije/ Džamija Ferhadija iz XVI veka u Banjoj Luci, dan nakon što su je u maju 1993. godine inženjerci bosanskih Srba pretvorili u gomilu šuta. Ubrzo posle toga okrnjeni minaret u prednjem planu i mauzolej Ferhad-paše Sokolovića s desne strane takođe su dignuti u vazduh, a krš su uklonile srpske opštinske vlasti. Kancelarija muftije u pozadini je jedina zgrada Islamske zajednice u Banjoj Luci koja još uvek stoji. Fotografija: Aleksandar Aco Ravlić (1993). Dokumentacioni centar, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

Do kraja te godine, uništene su sve gradske džamije i jedanaest katoličkih crkava na području Banje Luke. Kao i drugde, razaranje spomenika je, između ostalog, bilo signal za proterivanje ljudi kojima su oni mnogo značili - procenjuje se da je 550.000 bosanskih Muslimana, katolika Hrvata, Cigana i ostalih nesrba koji su pre rata živeli na tom području pobijeno ili primorano da ode u izgnanstvo.

U Višegradu, mestu u kom se nalazi čuveni stari otomanski most na Drini, po Muslimane su došli u avgustu 1992. godine. Jedna britanska reporterka prošla je krajem meseca kroz grad i razgovarala s izbeglicama koje su se posakrivale po kolibama izvan grada. "Spremni smo da bežimo ako ponovo dođu po nas", rekao je jedan od izbeglica opisujući kako su pijani pripadnici srpskih paravojnih jedinica iz noći u noć koristili veliki most kao gubilište. "Buldožerima su sravnili dve džamije u glavnoj višegradskoj ulici kako mi ne bismo mogli da se vratimo," rekao je.²⁰

Ohrabreni odobrenjem zapadnih sila da se izvrši etnička podela, hrvatski nacionalisti su 1993. godine pokrenuli opšti rat kako bi isklesali etnički čistu "domovinu" od Hercegovine i delova centralne Bosne. Zloslutni predznaci javili su se prethodne godine, tokom prvih ratnih meseci, nakon opsade u kojoj je Jugoslovenska narodna armija (JNA) predvođena Srbima od aprila do juna 1992. razorila Mostar i u kojoj je većina istorijskih spomenika u gradu - uključujući i sedamnaest od ukupno devetnaest džamija i sve tri katoličke crkve - oštećena ili uništena granatiranjem od strane JNA.²¹

Na visokom grebenu iznad mostarskog starog grada uzdiže se velika srpska Saborna crkva. Sagrađena je 1863-73, tokom poslednjih godina otomanske uprave; sultan Abdul Aziz lično je izabrao mesto za crkvu i poklonio 100.000 srebrnjaka za njenu izgradnju, dok je ruski car poslao novac za unutrašnje dekorisanje. Više od jednog veka visoki zvonik Saborne crkve, podignut u stilu srpskog baroka, bio je deo horizonta iznad Mostara - preživio je čak i strahote Drugog svetskog rata, kada su se hrvatski fašisti prvi put okrenuli protiv svojih srpskih suseda.

Početak juna 1992. godine, srpske snage koje su opsedale Mostar proterane su izvan dometa artiljerijske vatre. U roku od nekoliko dana Saborna crkva je uništena jednom jedinom snažnom eksplozijom usred noći 15. juna 1992. godine. Oni koji su bili odgovorni za to delo očigledno nisu želeli da ostave ni kamen na kamenu: više od stotinu obližnjih kuća takođe je oštećeno u eksploziji. Premda nijedna grupa nije otvoreno preuzela odgovornost za napad, bila je javna tajna da se radilo o osveti hrvatskih ekstremista za uništenje katoličkih crkava u gradu.

András Riedlmayer

U istom mesecu, hrvatske paravojne jedinice sakupile su i proterale ili bacile u tamnicu brojne civile bosanske Srbe koji su živeli na području pod njihovom kontrolom. Do kraja leta, snage hrvatskih nacionalista otpočele su proces proterivanja svih nehrvata iz njihove samoproglašene Hrvatske Republike Herceg-Bosne. Prvi je očišćen gradić Prozor, u kome su u oktobru 1992. godine hrvatski nacionalisti granatirali džamiju i četvrt oko nje, opljačkali i terorisali 5.000 muslimanskih stanovnika grada, a kad je pala noć, poterali ih u bekstvo u planine.²²

/fotografija Saborne crkve u Mostaru/

/Tekst ispod slike/ Raznesene ruševine Saborne crkve u Mostaru, koju su u junu 1992. godine digli u vazduh hrvatski nacionalistički ekstremisti.

Fotografija: András Riedlmayer

Do proleća i leta 1993. godine "etničko čišćenje" bilo je u punom zamahu po svim regijama koje je, prema Vance-Owenovom planu o podeli Bosne, trebalo da potpadnu pod kontrolu hrvatskih nacionalista, tako da je mostarski stari grad ponovo došao pod udar granata, tog puta hrvatskih snaga.

Sledi odlomak iz jednog izveštaja koji je 23. avgusta 1993. godine objavila Kancelarija Visokog komesara Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR):

Prema nekim vestima, početkom jula 1993. godine, stotine vojno sposobnih muškaraca iz Stoca, pretežno muslimanskog grada, Šjugoistočno od Mostara sakupile su i zatočile Švlasti bosanskih Hrvata najverovatnije u Škoncentracione logore Dretelj i Gabela. Pretpostavlja se da ukupan broj zatočenih civila iz Stoca iznosi oko 1.350. ... Na dan 1. avgusta, četiri džamije u Stocu dignute su u vazduh. Te noći, prema rečima svedoka, vojni kamioni, puni vojnika koji su iz oružja pucali u vazduh, prošli su kroz grad terorišući i sakupljajući sve muslimanske žene, decu i starije. Krici i jauči žena i dece čuli su se po celom gradu dok su vojnici pljačkali i uništavali muslimanske domove. Vojnici, koji su se maskirali pokrivši lica maramama, čarapama ili bojom, odvezli su te civile u Blagaj, područje žestokih borbi severoistočno od Stoca.²³

Četiri džamije koje se pominju u izveštaju su (ili su bile) lepi primeri regionalne arhitekture i jedna od njih je izgrađena u XVII veku, a ostale tri tridesetih godina XVIII veka; izgradile su ih lokalne zanatlije prema ukusu svojih pokrovitelja, bogatih porodica Muslimana Slovena iz obližnjeg Mostara. Njih istoričari umetnosti ne bi svrstali u velika umetnička dela. Međutim, za muslimanske stanovnike Stoca one su ovaploćivale islamsku prošlost njihovog rodnog grada. Ekstremisti koji su uništili te spomenike potpuno su svesni vitalne veze između neke zajednice i njenog kulturnog nasleđa.

Više od godinu dana posle okončanja rata, u januaru 1997. godine, policijski posmatrači Ujedinjenih nacija ispratili su dva autobusa puna izbeglica bosanskih muslimana koji su pokušavali da se vrate u svoje domove u Stocu. Vratili su se sa periferije grada zbog kamenja koje je na njih bacala rulja koju je organizovao hrvatski nacionalistički gradonačelnik Stoca. Dok su izbeglice i njihova pratnja službenika Ujedinjenih nacija odstupali pod kišom jaja i kamenja, rulja je pevala: "Nema više muslimana, nema više džamija, nema više klanjanja."²⁴

Jedan hrvatski nacionalista, pripadnik paravojnih formacija, u intervjuu datom u Mostaru, u septembru 1993. godine, objasnio je jednom britanskom reporteru zašto pokušava da uništi 427 godina star turski most: "Nije dovoljno očistiti Mostar od Muslimana", rekao je, "moraju se ukloniti i njihove svetinje."²⁵

Jedan Musliman iz Mostara, intervjuisan tokom tog leta, na pitanje zašto je ostao uprkos granatiranju, gladi i ostalim opasnostima života pod opsadom, rekao je: "Borim se za most," i kao da je time sve objasnio. Manje od dva meseca kasnije, 9. novembra 1993. godine, nakon što ga je jedan hrvatski tenk satima gađao koncentrisanom topovskom vatrom iz neposredne blizine, mostarski most se konačno srušio u reku. Jezovita podudarnost htela je da most bude srušen na pedeset petu godišnjicu "kristalne noći", u kojoj su jevrejske sinagoge i druge institucije rušene i spaljivane širom Hitlerovog velikog nemačkog Rajha - i to je bio nedeljivi deo onoga što se danas eufemistički naziva "etničkim čišćenjem".

Poput nemačkih Jevreja iz tridesetih godina XX veka, većina današnjih bosanskih Muslimana u stvari su ogromnim delom sekularizovani. Međutim, identitet jednog naroda neodvojivo je vezan za vidljive simbole njegove kulture. Kad jednom nestane tih uporišta, pobednici mogu da iznova stvore prošlost, jednako kao i budućnost.

U gradu Zvorniku na reci Drini nekada je bilo desetak džamija; u popisu stanovništva 1991. godine 60% stanovnika Zvornika izjasnili su se kao Sloveni muslimanske veroispovesti. Već krajem 1992. godine grad je bio 100% srpski, a Branko Grujić, novi gradonačelnik kojeg su imenovali Srbi, govorio je posetiocima iz inostranstva: "U Zvorniku nikad nije bilo džamija."²⁶

Istoričar Eric Hobsbawm je zapisao: "Istorija predstavlja sirovinu za nacionalističke ili etničke ili fundamentalističke ideologije, baš kao što je mak sirovina za zavisnost od heroína. ... Ako nema odgovarajuće prošlosti, ona se uvek može izmisliti. Prošlost opravdava. Prošlost obezbeđuje veličanstveniju pozadinu za jednu sadašnjost koja sama nema baš čime da se pohvali."²⁷ Ovome bi još trebalo dodati: pre nego što se izmisli nova prošlost, prvo se mora izbrisati stara.

U Bosni je to brisanje poprimilo prilično doslovnu formu. Uzmimo za primer grad Banju Luku, gde su početkom 1994. godine, samo nekoliko meseci pošto su poslednje od šesnaest džamija i jedanaest katoličkih crkava dignute u vazduh, gradski oci predvodili svečanost otvaranja izložbe kojom je obeležena šezdeset peta godišnjica proglašenja Banje Luke glavnim gradom regije. Izložbu je organizovao regionalni muzej, preimenovan u "Muzej Republike Srpske", a ona je sadržavala istorijske fotografije Banje Luke i dokumente iz dvadesetih i tridesetih godina XX veka. Ni na jednoj od nekoliko desetina starih fotografija na izložbi nije bilo ni traga nijedne džamije niti minareta. Poput "nestalih komesara" retuširanih na fotografijama iz Staljinove Rusije, ti bitni simboli banjalučkog urbanog pejzaža nestale su sa izloženih fotografija. U novoj, "etnički čistoj" konstrukciji prošlosti one nikad nisu ni postojale. U stvari, nisu ni mogle da postoje - pošto je, prema novoobjavljenoj verziji lokalne istorije, Banja Luka bila čisto srpski grad.²⁸

U svetonazoru onih koji su organizovali tu izložbu pluralizam je anatemisan, a koegzistencija proglašena nemogućom. Prošlost, sa svojim dokazima kulturnog mešanja i sinteze, mora da se preinači kako bi se prilagodila nacionalističkoj paradigmi jedne budućnosti u kojoj caruje aparthejd. Sve što protivreči toj paradigmi - ljudi, građevine, umetnička dela ili pisana reč - mora biti uklonjeno zajedno sa sećanjem da je nekada postojalo.

/fotografija banjalučke ulice/

András Riedlmayer

/Tekst ispod fotografije/ Razglednica sa početka dvadesetog veka na kojoj se vidi glavna trgovačka ulica u Banjoj Luci, sa džamijom Ferhadijom koja se uzdiže u pozadini. Razglednica je iz zbirke Dokumentacionog centra, Program Aga-Khan, Fine Arts Library, Harvard University.

U pokušaju da se odupru ovom nasrtaju na sećanje i obnove izgubljene zbirke originalnih rukopisa i dokumenata iz pepela, grupa naučnika iz Bosne, Kanade i Sjedinjenih Država, uključujući i autora, pokrenula je Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa. Na to nas je podstaklo shvatanje da, premda su Orijentalni institut i brojne druge zbirke rukopisa u Bosni pretvorene u pepeo, izvestan broj uništenih originala po svoj prilici postoji u obliku mikrofilmova, fotokopija ili drugih faksimila koje su napravili strani naučnici u okviru istraživačkih projekata ili poslali u inostranstvo u okviru razmene između bosanskih biblioteka i stranih institucija. Nadamo se da ćemo, sakupljajući kopije tih kopija izgubljenih originala, pomoći našim bosanskim kolegama da u faksimilima obnove bar deo svojih spaljenih zbirki.

Podatke prikupljamo na raznovrsne načine, uključujući jednu interaktivnu internet stranicu, oglase na naučnim konferencijama i u časopisima, i neposrednim obraćanjem pojedincima. Naš prvi uspešan doprinos tom obnavljanju, otprilike 700 stranica kopija rukopisa, ostvaren je zahvaljujući jednom penzionisanom profesoru s Univerziteta u Torontu, koji je te kopije doneo sa istraživačkog putovanja u Sarajevo pre gotovo dvadeset godina. Te kopije, kao i druge dobijene fotokopije, skenirali smo na jedan CD-ROM, koji smo u novembru 1998. godine uručili Orijentalnom institutu u Sarajevu. Premda je to tek mali deo onoga što je izgubljeno, mi smo čvrsto rešeni da nastavimo. Svaki predmet koji otkrijemo predstavlja dodatni zračak svetlosti spasene iz mraka zaborava i dodatni način da se osujete ciljevi onih koji su pokušali da unište Bosnu, njen narod i njegovo kulturno nasleđe.²⁹

Nažalost, kulturno nasleđe i kulturne institucije obično zauzimaju nisko mesto na spiskovima prioriteta međunarodne zajednice kad je reč o posleratnoj rekonstrukciji. Za Ujedinjene nacije i većinu nevladinih organizacija (NVO), kao i međuvladine agencije koje operišu unutar uobičajenog modusa reakcije na krize, posledice genocida na Balkanu predstavljaju samo još jednu "humanitarnu krizu", što, paradoksalno, one najneposrednije pogođene svodi sa ljudskih bića na "žrtve". Lišeni svih lokalnih svojstava (lične ili kolektivne prošlosti, kulturnih karakteristika - da ne govorimo o kulturnim vrednostima ili potrebama), oni prestaju da se razlikuju od svih ostalih bezimenih žrtava poplava, ratova i drugih nesreća širom sveta. Međunarodne agencije se, sasvim ispravno, prevashodno usredsređuju na elementarne ljudske potrebe: krov nad glavom, hranu i brigu o zdravlju. Tokom tog procesa obično se malo pažnje poklanja pitanjima kao što su: ko su (konkretno) ti ljudi kao pojedinci ili kao zajednica, šta im se u stvari dogodilo ili šta su njihove (konkretno) moguće želje ili potrebe.

Ono što u svemu tome posebno zapanjuje jeste izokretanje perspektive - "etnički čistači" pokazuju da duboko shvataju kulturne i verske faktore: to su glavna merila prema kojima oni biraju svoj cilj (kako ljudski tako i materijalni) za napad i uništavanje. Ljudi koji su bili podvrgnuti "čišćenju" zbog svog kulturnog ili verskog identiteta takođe više nego dobro to shvataju i zbog toga, usred pustošenja, oni ispoljavaju toliku brigu za ponovnu izgradnju bogomolja i objekata namenjenih kulturi i obrazovanju. Paradoksalno je to što ljudi koji učestvuju u tim "humanitarnim reakcijama" radije odlažu takva pitanja kao "neprikladna za prvu fazu rekonstrukcije".

Dugo vremena nakon što je rat završen, međunarodni zvaničnici nastavili su da se uglavnom služe pukim frazama o potrebi za rekonstrukcijom i zaštitom bosanskog ratom opustošenog kulturnog i verskog nasleđa. Jedna od karakteristika Dejtonskog mirovnog

sporazuma iz 1995. godine jeste odredba (Aneks 8) kojom se uspostavlja Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, koja, zajedno s Komisijom za ljudska prava (koja se sastoji od Kancelarije ombudsmana i Doma za ljudska prava), spada u ono malo vladinih tela koja su dobila nadležnost kako u Federaciji tako i u Republici Srpskoj, dva entiteta koji zajedno čine posleratnu Bosnu i Hercegovinu. Međutim, više od pet godina posle Daytona, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika i dalje tavori u raspravama o proceduralnim pitanjima i tek treba da preduzme bilo kakve razumne mere za zaštitu kulturnog nasleđa Bosne.

Među dosadašnja oskudna dostignuća Komisije spada načelni sporazum o spisku građevina i mesta koja treba proglasiti "nacionalnim spomenicima" (premda ne postoji saglasnost o tome kakve obaveze takav naziv može da nametne lokalnim vlastima). Jedan od tih "nacionalnih spomenika" je i džamija Ferhadija u Banjoj Luci, istorijsko zdanje koje više ne postoji i čiju rekonstrukciju neprekidno ometaju srpski nacionalisti koji i dalje kontrolišu Republiku Srpsku. Opštinske vlasti u Banjoj Luci ne samo da su uklonile šut koji je ostao od Ferhadije i drugih srušenih džamija, već su te džamije izbrisale i sa glavnog plana grada. Mesta na kojima su te džamije nekada stajale rezervisana su za javne parkinge i druge namene u skladu s rešenjima Zavoda za urbanizam, koji je izjavio da rekonstrukcija džamija ne dolazi u obzir.

U očajanju, Islamska zajednica Bosne i Hercegovine, postupajući u ime nekoliko hiljada muslimana koji još uvek žive u Banjoj Luci i desetine hiljada prognanih banjalučkih Muslimana koji žele da se vrate, obratili su se Komisiji za ljudska prava tražeći pomoć. U julu 1999. godine, Komisija za ljudska prava zaključila je da je odbijanjem da dopusti rekonstrukciju džamija uništenih tokom rata Vlada Republike Srpske uskratila Islamskoj zajednici pravo na slobodu veroispovesti. Komisija je konkretno utvrdila da Islamska zajednica ima pravo vlasništva nad petnaest lokacija na kojima su uništene džamije, kao i pravo da te parcele ogradi. Prema toj odluci, Vlada Republike Srpske ne sme da dozvoli izgradnju drugih objekata na tim lokacijama već mora da izda sve dozvole za gradnju neophodne za izgradnju džamija na tih sedam lokacija.³⁰

Nakon još godinu i po dana prepreka koje su postavljale vlasti bosanskih Srba, nakon što su im predstavnici međunarodne zajednice pretili pokretanjem pravnog postupka i u velikoj meri ih usrdno nagovarali i umiljavali im se, Zavod za prostorno planiranje opštine Banja Luka je 19. marta 2001. godine konačno izdao neophodnu dozvolu za gradnju, kojom je dozvolio ponovnu izgradnju džamije Ferhadije.

Premda fondovi i planovi za rekonstrukciju još uvek nisu bili završeni, određeno je da se ceremonija polaganja kamena temeljca održi 7. maja 2001. godine, na osmu godišnjicu uništenja džamije. Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske i načelnik banjolučke policije obećali su da će osigurati obezbeđenje za taj događaj, a načelnik policije je razuverio novinare izjavivši da ne očekuje nikakve probleme. Međutim, ta ceremonija, koja je trebalo da obeleži početak pomirenja u Banjoj Luci, pretvorila se u pogrom. Evo kako je događaj opisan u izveštaju jedne agencije,

Otprilike 2.000 srpskih nacionalista pobunilo se u ponedeljak kako bi sprečili održavanje ceremonije od prelomnog značaja, posvećene rekonstrukciji džamije iz XVI veka u Banjoj Luci kojom upravljaju Srbi. Rulja je probila policijski kordon koji je štitio međunarodne diplomate i otprilike 1.000 Muslimana nekadašnjih stanovnika Banje Luke, koji su došli da prisustvuju ceremoniji. Posetioци su gađani kamenjem i batinani, serdžade za klanjanje su im otimane i spaljivane, a muslimanska zastava je otrgnuta sa zgrade Islamske zajednice, spaljena i zamenjena srpskom zastavom.

András Riedlmayer

Da bi dodatno uvredila Muslimane, rulja je naterala jednu svinju u park u kom je nekad stajala džamija i zaklala je, a glavu joj obesila ispred zgrade Islamske zajednice, u koju se otprilike 250 ljudi, uključujući i predstavnike diplomatskog kora i bivše muslimanske stanovnike /Banje Luke/ sakrilo od gomile.³¹

Gomila je držala zgradu u opsadi punih šest časova, porazbijala sve prozore i urlala, "Pobijte Turke Štj. MuslimaneĆ" Među onima koji su se našli zatvoreni u zgradi kao u klopci bili su američki, kanadski, britanski i švedski ambasadori u Bosni, i Jacques-Paul Klein, šef misije Ujedinjenih nacija u Bosni. Diplomata služi na čast što su odbili ponude bezbednog izlaska sve dok svi bosanski Muslimani u zgradi ne budu evakuisani na bezbedno. U banjalučkom pogromu povređeno je više od trideset ljudi; Murat Badić, šezdesetogodišnji bosanski Musliman koji je došao da se pomoli na toj ceremoniji, pretučen je toliko da je izgubio svest i kasnije je umro od zadobijenih povreda.

U danima posle tog incidenta postalo je jasno da je pobuna u Banjoj Luci, kao i slična antimuslimanska akcija rulje koja je dva dana pre toga zaustavila rekonstrukciju jedne džamije u Trebinju, bila brižljivo pripremana. Priča se da je u noći uoči tog događaja Zavod za javne radove opštine Banja Luka istovarilo nekoliko kamiona s kamenjem nedaleko od mesta gradnje džamije kao municiju za bundžije. U pokušaju da posle pobune primiri međunarodne zvaničnike, ministar obrazovanja Republike Srpske otpustio je direktore šest srednjih škola u Banjoj Luci koji su svoje učenike pustili s nastave i omogućili im da učestvuju u "protestu".³²

Nakon prvog talasa iskaljivanja besa, neki zvaničnici su sugerisali da projekti o ponovnoj izgradnji džamija i crkava uništenih tokom rata treba da budu odloženi - možda unedogled - budući da takvi objekti mogu da se dožive kao "provokativni" (valjda ih tako doživljavaju pre svega oni koji su ih uništili).

Međutim, nakon mnogo godina podilaženja takvim raspoloženjima, došlo je vreme da se međunarodna zajednica suoči sa stvarnošću. Među kreatorima politike mora postojati shvatanje da su kulturna prava, verske slobode, kao i prava izbeglica na povratak u svoje predratne domove neraskidivo vezani jedni za druge. Zaštita i rekonstrukcija verskog i kulturnog nasleđa oštećenog ili uništenog u "etničkom čišćenju" Bosne od 1992. do 1995. godine nisu tek ukras kog se možemo rešiti, niti "osetljivo pitanje" koje je bolje ne dirati. To je ključno pitanje ponovnog uspostavljanja multikulturalnosti i građanskog društva u posleratnoj Bosni. Bez jemstava o bezbednosti kulturnog nasleđa, uključujući i ponovnu izgradnju uništenih bogomolja i kulturnih institucija, stotine hiljada Bosanaca nikad neće imati poverenje da se vrate u zajednice iz kojih su prognani.

Kako možemo i kako treba da odgovorimo na te nasrtaje na kulturu? Kao prvo, moramo da nanovo potvrdimo postojanje načela čestitosti i međunarodne zakonitosti koje vredi braniti i da delujemo na osnovu sopstvenog ubeđenja u tu činjenicu. To znači da učinimo sve što je u našoj moći kako bismo obezbedili da oni koji su prekršili međunarodne zakone kojima se štite kulturna dobra budu stvarno kažnjeni, a ne nagrađeni za svoja zlodela. Osim podrške krivičnom gonjenju odgovornih, međunarodna zajednica bi trebalo da uloži združeni napor kako bi obezbedila neke mere restitucije. U Bosni, na Kosovu i u drugim situacijama posle sukoba nužno je da se preduzmu delotvorne mere kako bi se obezbedilo da projekti rekonstrukcije ne zavise od birokratskih prepreka ili nasilja rulje.

Obnova oštećenog ili uništenog kulturnog nasleđa nije problem koji se može tek tako ignorisati, ostaviti žrtvama da ga reše ili se nadati da će ga na sebe preuzeti zainteresovane nevladine organizacije. Kao što je pokazalo posleratno iskustvo na Balkanu, većina NVO

aktivnih posle rata i “etničkog čišćenja” nisu ni zainteresovane ni dovoljno kvalifikovane da se prihvate takvih projekata. Nedostatak iskustva kod NVO u vezi s kulturnim nasleđem, spojen u nekim slučajevima s agresivnim sektaškim programima, može doneti više štete nego koristi, prihvatanjem i dovršavanjem uništenja koje su smislili “etnički čistači”, uzrokujući tako dalje podele unutar zajednice.³³

Nažalost, većina međunarodnih agencija koje se bave dodelom pomoći, kao i druge neselektaške organizacije zainteresovane za obnovu, sklone su da izbegavaju projekte koji uključuju verske spomenike, pogrešno verujući da je ponovna izgradnja bogomolja osetljivo pitanje koje je najbolje izbeći da bi se ostvarilo posleratno pomirenje. Pri svemu tome, one ignorišu ključnu ulogu koju takvi projekti mogu da odigraju u promovisanju povratka izbeglica koje su manjina na određenom području, što je jedan od prvenstvenih ciljeva međunarodne zajednice u postdejtonskoj Bosni. Izbegavajući takve projekte, sekularne organizacije ostavljaju otvoreno polje sektaškim sponzorima, kao što su islamske fundamentalističke agencije za pomoć iz arapskog sveta koje imaju sopstvene programe i malo su zainteresovane za promociju harmonije između verskih i nacionalnih zajednica u Bosni.

Delimična politička rešenja u postdejtonskoj Bosni ne podržavaju institucije koje su imale podršku na državnom nivou, uključujući i one koje su pre 1992. godine bile uključene u zaštitu kulturnog nasleđa. Na lokalnom nivou, gde je sada koncentrisano najviše vlasti, u ozbiljnoj meri nedostaje stručnih kadrova i sredstava za hvatanje u koštac sa kulturnim katastrofama izazvanih ratom. Osim finansiranja konkretnih projekata, postoji hitna potreba za obukom po pitanju valjanih metoda procene i savremenih tehnika i pristupa koji se koriste pri konzervaciji istorijskih objekata i lokaliteta. Možda je još bitnija izrada i primena standarda i propisa kako bi se zaustavilo sadašnje uništavanje značajnih objekata i lokacija kulturnog nasleđa koji su preživeli rat samo da bi postali žrtva nekontrolisanog posleratnog razvoja.

Jedan od najznačajnijih načina na koji vladine i međunarodne agencije mogu da podrže rad na kulturnoj obnovi jeste sponzorisanje programa za obuku i tehničku i materijalnu pomoć koji će omogućiti uspešnije delovanje lokalnih institucija u Bosni. Još neko vreme biće potrebno prisustvo međunarodne zajednice i međunarodna pomoć. No naposljetku će te institucije i nova pokoljenja bosanskih stručnjaka za kulturno nasleđe biti odgovorni da obezbede da bogata multikulturna prošlost njihove zemlje ostane kao baština i lekcija za buduća pokoljenja Bosanaca.

FUSNOTE

¹ U vezi sa glasanjem za nezavisnost, videti: Kofman, 2001. Kad je reč o svakodnevnim izveštavanjima i analizi opsade Sarajeva zaključno sa 29. februarom 1994. godine, videti: *Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex VI, Part I: Study of the Battle and Siege of Sarajevo*, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija, dokument S/1994/674/Add. 2 (tom II), od 27. maja 1994; može se pogledati i na internetu, adresa: <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm> i dalje. Što se tiče posledica po kulturno nasleđe i institucije bosanskog glavnog grada do 1994. godine, videti Čengić i Duraković, 1994. i katalog sa izložbe koju je 1993-94. organizovalo Udruženje sarajevskih arhitekata kako bi dokumentovalo razaranje svoga grada, *Urbicide-Sarajevo = Sarajevo, une ville blessée*, Bordeaux: Arc en rêve, Centre d'architecture; Paris: Centre Georges Pompidou, [1994].

² Savet Evrope, Komitet za kulturu i obrazovanje, *Information Reports on the Destruction by War of the Cultural Heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Strassbourg: Savet Evrope, Parlamentarna skupština, 1993-97, br. 1-10 = Dokumenti Skupštine br. 6756, 6869, 6904, 6989

- + dodatak, 6999, 7070, 7133, 7308, 7341, 7674, 7740; Riedlmayer, 1995; Blažina, 1996; i Lefèvre, 1996.
- ³ O srednjovekovnoj bosanskoj umetnosti i njenom korišćenju za potporu savremenim diskusijama o bosanskom identitetu videti Wenzel, 1965, 1993. Složena istorija bosanskog kulturnog nasleđa predstavljena je u nedavnoj fascinantnoj studiji u Lovrenović, 1998; Lovrenovićeve argumente sažima Miljenko Jergović u prikazu te studije u časopisu *Bosnia Report* (London), nova serija br. 4 (juni-juli 1998), koji se može naći na internetu, adresa: <http://www.bosnia.org.uk/bosrep/junjul98/survival.htm>: "Kulturni i civilizacijski identitet Bosne čine jedinstvo u svom značenju, ali je njena slika izrazito mozaička. Nijedan element tog mozaika nije se uobličio sam za sebe niti danas može predstavljati cjelinu." Engleski prevod Lovrenovićeve knjige treba da se pojavi u izdanju *New York University Press* pod naslovom *Bosnia: A Cultural History / Bosna: Kulturna istorija*.
- ⁴ Najbolji pregled bosanskog društva i kulture u otomansko doba objavljen na engleskom jeziku je Malcolm, 1996, poglavlja 4-10. Bogatstvo i složenost umetničkog nasleđa nastalog u tom razdoblju dobro ilustruje Filipović, 1987.
- ⁵ O velikim islamskim zadužbinama koje su izgradile Sarajevo, videti Kostović, 1995, i Pašić, 1994.
- ⁶ Boris Nilević, "O postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu", *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa Znanstvenog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, priredio Dževad Juzbašić, Sarajevo, Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997, 61-65. Što se tiče pravoslavne umetnosti za vreme otomanskog perioda u Bosni, videti takođe Rakić, 2000.
- ⁷ Što se tiče rane istorije sarajevske zajednice španskih Jevreja i prve gradske sinagoge, videti Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, Sarajevo, 1911; reprint, Graz: Wieser Verlag, 1966, 11-22, 134. Sijavuš-pašino davanje dozvole da se sinagoga gradi neposredno do hana bilo je u suštini kršenje islamskog zakona - koji dozvoljava popravku i rekonstrukciju nemuslimanskih bogomolja koje su postojale pre osvajanja, ali ne i podizanje novih onde gde ih ranije nije bilo. Ono što to zaobilazjenje zakona čini još značajnijim jeste činjenica da je taj posed bio vezan ne za jednu već za dve islamske verske zadužbine: za Sijavuš-pašin vakuf, kao i za vakuf Gazi Husrev-bega, koji je posedovao zemlju ispod građevine. Što se tiče istorije Sijavuš-pašine zadužbine i velikog hana koji je on podigao za sarajevske Jevreje (koji su oni zvali El Cortijo, "Veliko dvorište", na judeo-španskom), videti Alija Bejtić, "Sijavuš-pašina दौरا", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 2 (1996), 61-102.
- ⁸ Što se tiče istorije katoličke zajednice u Sarajevu u XVI veku, videti Fra Ljubo Lučić, "Franjevačka prisutnost u Sarajevu", *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa Znanstvenog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, priredio Dževad Juzbašić, Sarajevo, Institut za istoriju, Orijentalni institut, 1997, 239-260. Što se tiče katoličke umetnosti i kulture u Bosni pod otomanskom upravom, videti Sorić, Avdagić, i dr., 1988.
- ⁹ Pašić, 1995.
- ¹⁰ Krzović, 1987, i Spasojević, 1999.
- ¹¹ Svedočenje očevidca Kemala Bakaršića, glavnog bibliotekara Zemaljskog muzeja u Sarajevu, u tekstu "The Libraries of Sarajevo and the Book That Saved Our Lives" / "Sarajevske biblioteke i knjiga koja je spasla naše živote", *The New Combat: A Journal of Reason and Resistance*, 3 (jesen 1994): 13-15. Što se tiče spaljivanja Nacionalne biblioteke, Orijentalnog instituta i drugih biblioteka i arhiva, kao i uloge koju su ti napadi odigrali u procesu "etničkog čišćenja", videti takođe Riedlmayer, 2001.
- ¹² Deo teksta o napadu na biblioteku i požaru koji je usledio zasnovan je na: izveštajima koje su sa lica mesta poslali Kurt Schork, "Sarajevo's Much-loved Old Town Hall Ablaze" / "Sarajevska voljena Vijećnica u plamenu", Reuters Library Report, od 26. avgusta 1992, i John Pomfret, "Battles for Sarajevo Intensify as Bosnian Peace Conference Opens" / "S otvaranjem Mirovne konferencije o Bosni, rasplamsavaju se borbe za Sarajevo", Associated Press, od 26. avgusta 1992; ličnim razgovorima s radnicima biblioteke, vatrogascima i drugim očevidcima; nemontiranim filmskim materijalima TV BiH; navođenju reči dobrovoljca koji je radio na spasavanju, emitovano na ABC News, 13. januara 1993.
- ¹³ Intervju Kate Adie naveden je u tekstu "Bosnia's Written History in Flames? The Major Libraries and Archives Reported Destroyed" / "Pisana istorija Bosne u plamenu? Izveštaji o uništenim glavnim bibliotekama i arhivama", *The Art Newspaper* (London), 3, br. 21 (oktobar 1992): 1; što se tiče štete nanesene Zemaljskom muzeju, videti Rizo Sijarić, "Update on the Zemaljski Muzej, Sarajevo" / "Ažurirani podaci o Zemaljskom muzeju u Sarajevu", *Museum Management and Curatorship*, 12 (1993): 195-199; Marian Wenzel, "Obituary: Dr. Rizo Sijarić, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo. Killed in Sarajevo, 10. december 1993"

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

- /"Čitulja: Dr Rizo Sijarić, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Poginuo u Sarajevu 10. decembra 1993"/, *Museum Management and Curatorship*, 13 (1994): 79-80.
- ¹⁴ Što se tiče veze između etničke pripadnosti, vere i genocida, videti Sells, 1998.
- ¹⁵ Joylon Naegele, "Banja Luka's Mufti Tells of 'Four Years Of Horror'" /"Banjolučki muftija priča o 'četiri godine užasa'"/, *RFE/RL Weekday Magazine*, 6. septembra 1996. Može se naći na internetu, adresa: <http://www.rferl.org/nca/features/1996/09/F.R.U.96090616572638.html>.
- ¹⁶ Duško Doder, "On Serb Holy Day, Hellfire for Foes" /"Na srpski verski praznik, vatre iz pakla za neprijatelje"/, *The Boston Globe*, 10. februara 1993.
- ¹⁷ Što se tiče uništenja fočanske muslimanske zajednice i spomenika koji su svedočili o više od 600 godina muslimanske kulture u Foči, videti Faruk Mutić, *Foča: 1470-1996*, Sarajevo: Šahinpašić, 1997; Šemso Tucaković, *Aladža džamija: ubijeni monument*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1998; "History, Culture and Destruction of Foča" /"Istorija, kultura i uništenje Foče"/, na internetu, <http://www.haverford.edu/relg/sells/reports.html#Foca>.
- ¹⁸ US Department of State. *Supplemental United States Submission of Information to the United Nations Security Council In accordance with Paragraph 5 of Resolution 771 (1992) and Paragraph 1 of Resolution 780 (1992): [Eighth Report] June 16, 1993 /Ministarstvo inostranih poslova Sjedinjenih Država. Dodatni podnesak obaveštenja Sjedinjenih Država Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija u skladu s paragrafom 5 Rezolucije 771 (1992) i paragrafom 1 Rezolucije 780 (1992): [Osmi izveštaj] 16. juni 1993/*, na internetu, <http://www.haverford.edu/relg/sells/reports/8thC.html>. Proterivanje civila bosanskih Muslimana iz Bijeljine tokom rata i neprekidna maltretiranja s kojima se izbeglice suočavaju od Daytona opisani su u izveštaju organizacije Human Rights Watch od maja 2000. godine, *Unfinished Business: The Return of Refugees and Displaced Persons to Bijeljina /Nedovršeni posao: Povratak izbeglica i raseljenih lica u Bijeljinu/*, <http://www.hrw.org/reports/2000/bosnia/>.
- ¹⁹ Zasnovano na izjavama očevidaca uništenja, među kojima je i Bedrudin Gušić, koji je dobio nezahvalan zadatak da služi kao izabrani predsedavajući Odbora Islamske zajednice u Banjoj Luci od maja 1992. do novembra 1994. godine. Izjava g. Gušića objavljena je na bosanskom jeziku u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* od 16. do 23. marta 1995; engleski prevod postoji na internetu, na sledećim adresama: <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/gusic1.html> i <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/gusic1.html>. Svedok uklanjanja ostataka džamija bio je Frank Westerman, koji je o ratu u Bosni izveštavao za amsterdamski dnevni list *NRC Handelsblad*; njegov iskaz o uništenju džamije i intervju koji je uradio sa Predragom Radićem, srpskim nacionalistom i gradonačelnikom Banje Luke, objavljeni su u njegovoj knjizi *De Brug over de Tara /Most na Tari/*, Amsterdam: Uitgeverij Atlas, 1994, 7-13; moj prevod na engleski postavljen je na internet, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/banjaluka/banjaluka.html>.
- ²⁰ Maggie O'Kane, "Onda su podmetnuli požar u kuću, a svi u njoj su vrištali... Ja sam bio jedini koji se izvukao", *The Guardian* (London), 20. avgusta 1992; Alec Russell, "Srbi progone preživele u 'etničkom čišćenju'", *The Daily Telegraph* (London), 20. avgusta 1992.
- ²¹ Uništavanje Mostara i njegovih arhitektonskih spomenika u opsadi koju je držala JNA od aprila do juna 1992. godine dokumentovalo je Društvo arhitekata Mostar jednim ilustrovanim katalogom za izložbu, *Mostar '92: urbicid*, priređivač Ivanka Ribarević-Nikolić i Željko Jurić, Mostar: Hrvatsko vijeće obrane općine Mostar, 1992.
- ²² Vulliamy, 1994, 221-234; John Burns, "Croats Wield the Guns in 'Cleansed' Town" /"Hrvati uz pomoć oružja drže vlast u 'očišćenom' gradu"/, *New York Times*, 30. oktobra 1993.
- ²³ UNHCR, saopštenje za štampu REF/1034. Što se tiče uništavanja kulturnog nasleđa u Stocu, videti takođe Matej Vipotnik, "Searching for Bosnia's Lost Cultural Treasures" /"Traganje za izgubljenim bosanskim blagom"/, *Berserkistan* (novine objavljivane na internetu), 30. jula 1996, postavljeno na internet, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/stolac/stolac.html>, kao i dokumentaciju koju je sakupilo predsedništvo Opštine Stolac u egzilu, *Crimes in Stolac Municipality, 1992-1994 /Zločini u opštini Stolac, 1992-1994. godine/*, Mostar: Zid, 1996, 45-54; ovaj tekst se takođe može naći na internetu, na adresi: <http://www.haverford.edu/relg/sells/Stolac/StolacCrimes.html>.
- ²⁴ "Bosnian Croats Block Return of Muslims" /"Bosanski Hrvati blokiraju povratak Muslimana"/, Reuters, 2. februara 1997; četiri godine kasnije, jedno istraživanje otkrilo je da se malo toga promenilo u Stocu: Nick Thorpe, "Croat Town Now a Criminal Haven: SAS Investigator Asks Why Gangsters And Ethnic Warriors Live Freely in Stolac, Bosnia" /"Hrvatski grad pretvoren u utočište za kriminalce: Istražitelj SAS-a postavlja pitanje zašto gangsteri i nacionalistički bojovnici žive na slobodi u Stocu, u Bosni"/, *The Guardian* (London), 2. maja 2001,

- postavljeno na internet, na adresi:
<http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,481599,00.html>.
- ²⁵ Robert Block, "Croatian Death Squad Talks Tough around the Pooltable" / "Pripadnici Hrvatskog odreda smrti - razgovaraju oko bilijskog stola", *The Independent* (London), 6. septembra 1993. Od završetka rata, kamenje istorijskog mosta vadi se sa dna reke - on će biti nanovo izgrađen; Jerrilynn Dodds, "Bridge over the Neretva" / "Most na Neretvi", *Archaeology*, 51 i (januar-februar 1998): 48-53.
- ²⁶ Branko Grujić u intervjuu s Carol J. Williams, "Serbs Stay Their Ground on Muslim Lands: Conquering Warlords Bend History and Reality in an Attempt to Justify Their Spoils" / "Srbi zadržavaju svoje tlo na muslimanskoj zemlji: osvajačke vojskovođe iskrivljuju istoriju i stvarnost u pokušaju da opravdaju svoj plen", *Los Angeles Times*, 28. marta 1993; Laura Silber, "Serbian Mayor Confident in Bosnian Town Where Mosques Are Rubble: Voters Go to Polls in Referendum on Peace Plan" / "Srpski gradonačelnik siguran u sebe u bosanskom gradu u kom su džamije pretvorene u šut: glasači izlaze na referendum o mirovnom planu", *Financial Times* (London), 17. maja 1993; Roger Cohen, "In a Town Cleansed of Muslims, Serb Church Will Crown the Deed" / "U gradu očišćenom od Muslimana, srpska crkva će krunisati to zlodelo", *New York Times*, 7. marta 1994.
- ²⁷ Eric Hobsbawm, "Debunking Ethnic Myths" / "Razbijanje nacionalnih mitova", *Open Society News* (zima 1994): 1, 10-11, str. 10, sažetak predavanja održanog na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti prilikom otvaranja akademske godine 1993/94; duža verzija objavljena je pod naslovom "Outside and Inside History" / "Izvan i unutar istorije", u Hobsbawmovoј zbirci ogleđa *On History / O istoriji*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1997.
- ²⁸ Izložbu iz 1994. godine opisao je banjalučki istoričar Aleksandar Aco Ravlić, i sam bosanski Srbin, zgrožen onim što se radilo njegovom gradu, u svojoj knjizi *Banjalučka Ferhadija: ljepotica koju su ubili*, Rijeka: AARiS, 1996, 57, engleski rezime na 172. stranici. Što se tiče korišćenja retuširanih fotografija za "ispravljanje" ideološki neprihvatljive prošlosti, videti David King, *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, New York: Metropolitan Books, 1997.
- ²⁹ Projekat prikupljanja bosanskih rukopisa pokrenuli su 1994. godine Amila Buturović (Univerzitet u Yorku), András Riedlmayer (Univerzitet Harvard), i Irvin Cemil Schick (Tehnološki institut u Massachusettsu i Univerzitet Harvard); za daljnje informacije, videti adresu projekta na internetu: <http://www.applicom.com/manu/ingather.htm>.
- ³⁰ Odluka Komisije za ljudska prava u predmetu Banja Luka, donesena 11. juna 1999. godine, može se naći na internetu, na adresi: <http://www.gwdg.de/čujvr/hrch/0000-0999/0029admmmer.htm>. Mesta uništenih džamija u gradovima širom srpskog entiteta u Bosni i Hercegovini isto tako su administrativnim merama dodeljena drugim zonama u druge svrhe kako bi se sprečila njihova obnova. U Bijeljini, mesta na kojima su gradske džamije srušene sa zemljom koriste se kao buvlje pijace, parkirišta i prostori za prodavnice i kioske. U pismu od 7. jula 1999. godine Opština pod kontrolom Srba odbila je da izda dozvolu za ponovnu gradnju Atik džamije u starom gradskom centru. Kao razlog je navedeno da je urbanistički plan za taj deo grada promenjen i da se na mestu nekadašnje džamije planira izgradnja pozorišta. François Perez iz Kancelarije Specijalnog izaslanika Visokog predstavnika u Bijeljini, podržao je opštinske vlasti i zahtev za ponovnu izgradnju džamije nazvao "preterano ekstremnim" nagoveštavajući da bi se "možda, nakon što prođe neko vreme, mogla izgraditi neka džamija na periferiji grada". (Razgovor *Human Rights Watch* sa Françoisom Perezom, Bijeljina, 28. septembra 1999. godine, navedeno na internetu, na adresi: http://www.hrw.org/reports/2000/bosnia/Bosn005-06.htm#P649_138143).
- ³¹ Aida Čerkez-Robinson, "Muslim leader urges restraint following attack" / "Posle napada, muslimanski vođa preporučuje suzdržanost", *Associated Press*, 8. maja 2001.
- ³² Što se tiče izveštaja o napadu rulje u Trebinju, u kom je jedan međunarodni zvaničnik bio toliko isprebijan da mu je bilo potrebno bolničko lečenje, videti "Serbs Block Bosnia Mosque Ceremony" / "Srbi omeli ceremoniju u vezi sa bosanskom džamijom", *BBC News*, 6. maja 2001, na internetu na adresi: http://news.bbc.co.uk/hi/english/world/europe/newsid_1315000/1315262.stm. Što se tiče prethodnih priprema za antimuslimansku pobunu u Banjoj Luci, videti "Erupcija ubilačkog šovinizma u BiH", *Feral Tribune* (Split), br. 817, 14. maja 2001, članak na internetu, na adresi: <http://search.feral.hr/arhiva/tmp/2001/817/erup.html>, sažetak na engleskom jeziku na adresi: http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/bh-media-rep/round-ups/default.asp?content_id=498#6. Hrvatski ekstremisti koji upravljaju Stocem takođe su stali na put naporima muslimanskih povratnika da ponovo izgrade makar jednu od četiri uništene džamije u tom gradu i navodno su rekli mostarskom muftiji, "Ako počnete zidati džamiju, mi ćemo podići [katoličku] crkvu na njenom kamenu temelju"; objavljeno u časopisu *Ljiljan*

Iz pepela: Bosansko kulturno nasleđe

(Sarajevo), 27. maja 2001, engleski prevod na internetu, na adresi:

http://www.tfeagle.army.mil/tfeno/Feature_Story.asp?Article-12638

- ³³ Od 156 džamija koje su popravljene, obnovljene ili iznova sazidane u Bosni od početka rata samo mali deo nisu sponzorisale islamske agencije za pomoć iz Saudijske Arabije, koje su se poslužile svojim snažnim finansijskim uticajem kako bi promovisale netolerantni islamski fundamentalistički misionarski program zasnovan na učenju vehabijske sekte iz Saudijske Arabije. Stephen Schwartz, "Islamic Fundamentalism in the Balkans", /"Islamski fundamentalizam na Balkanu" *Partisan Review* (juli, 2000): 421-6; Saïd Zulficar, "Alerte aux iconoclastes!" /"Upozorenje ikonoklastima"/, *Al-ahram hebdo*, 28. februara 2001, na internetu na adresi: <http://www.ahram.org.cg/Hebdo>; Jolyon Naegele, "Saudi Wahhabi Aid Workers Bulldoze Balkan Monuments" / "Saudijski vehabijski humanitarci buldožerima ruše balkanske spomenike"/, *RFE/RL Weekday Magazine*, 4. avgusta 2000. Može se naći na internetu, adresa: <http://www.rferl.org/nca/features/2000/08.F.RU.000804130919.html>.